

թագաւորը խորհրդարար կը յանձնէր աւնոր հայրապետական իշխանութիւնը՝ զայն ընտրող ազգին կողմանէ զոր ինք կը ներկայացնէր։ Կաթողիկոսօրհներ չէ յիշած մատանւոյն տուչութիւնն այդ առթիւ, և կիլիկիան գրեւտ լինելու է։ Երբ Գր. Առնաւորեցիին կը ձեռնադրուէր 1293ին, Կանչոյ իշխանն (Չիլն) ևս անոր մատանի մը կը յղէ, ինքն իսկ տալով անոր իմաստն ալ. «Մատանիս այս շնորհաւոր՝ քեզ հըրաւէր հասցէ ի Տէր, — ի գուշակ այս պեւտութեան լինել չայոց հովիւ և տէր. — Ոսկիք՝ որ ման առեալ, ըզմողովուրդ ըողցուտանէր, — Եւ անկըդ պատուական ըզմաքրութիւնդ արոտայալտէր »:

(Շարունթակիլի)

Հ. Ա. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՍԱՓՈՐ, ՄԱՐ, ԹԱԿՈՅԿ, ՍՐՈՒԱԿ

Սափոր կամ մար, թակոյկ, զոր յունք ἀμφορέας և լատինք amphora կը կոչեն, է երկունկնէր գինւոյ կամ ջրոյ թրծեալ կաւէ աման, որ և Յունաց և Հռովմայեցւոց մէջ՝ բոլրէ չափ ևս զործածուած է։ Կայեղանոս Մարինի ունի անտիպ ուսումնասիրութիւն մը Վատիկանի գրատան մէջ, որ կը խօսի գրեթէ 1500 աղիւններու վրայ, որոնք իրենց վրայ ունին դրոշմներ, պատկերներ և գրութիւններ և կը կոչուին estampilles doliaires աղիւն երկայնաձև պատկերներով¹։ Մոյն կերպով պատկերներ կը գտնենք կաւէ շինուած երկաւ

րաձև երկունկով սափորներու վրայ ոչ միայն հեթանոսական այլ և քրիստոնէական դարու յատուկ, որոնք ոչ սակաւ պատմութեան և դիպումներու լուսարարութիւն կ'ընծայեն։ Նախ աղիւսը և ապա սափորը կրեցին իրենց զործարարին կնիքը, որ ընդհանրապէս կը ձևանար գործարանին տիրոջ անունն սկզբնատառերով, կամ անոր գինանշանով։ Յետոյ պատկերներ, խորհրդանշներ կերտուեցան ասոնց վրայ, ինչպէս նշանաւոր դէպքերու բարձրաքանդակ նկարներ կամ տեսարաններ։ Սափորը ազգաց ճարտարարուեստին և ճաշակաց համեմատ կը կրեն փոփոխութիւններ, բայց ընդհանրապէս ձևերը՝ սակաւ տարբերութիւնք ունին։ Քրիստոնէական դարէն կան ասոնցմէ հռովմէական գեանադամաններու մէջ, ինչպէս կալիստոսի գեանադամանին մէջ և այլուր. ուր սափորաց վրայ նկարուած կը գտնենք ազապաց՝ սիրոյ ճաշին պատկերը։ Քրիստոնէական 303 թուականին Գիւղղոսիոս Նոսի օրով Սիրզայի մէջ կար եկեղեցի մը, որոյ մէջ կը պահուէին զգեստներ, և սեւ դանատան մէջ կը գտնուէին՝ ուր ազապը կը կատարուէին՝ չորս տակառներ և վեց սափորներ (dolia quattuor et orcae sex)։ Տակառը կը պարունակէին գինի և սափորը՝ իւղ։ Գաւեստներ կը յիշատակէ, որ Մոսկնայի մերձ գտնուէր է թրծեալ կաւէ սափոր մը որուն վրայ նկարուած է երկու դէմ առ դէմ կեցած ձուկեր, որոնց մէջ կար Յիսուսի՝ Քրիստոսի սկզբնատառերը. սա երրորդ դարու զործ է և կը համարուի, որ կը զործածուէր ազապաց

1. Չամչ. Պատ. Գ, 289:

2. Այս տեսակ երկար և լայն թրծու աղիւններով շինուած ևս Նիկոմիդիոյ քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային կողմը Գիւղղոսիոսի մնացած հաստատու պարիսպները, որոնց խարխիւր կը ձեռնադրէին 1¹/₂ մեդր երկայնութեամբ՝ զուցէ աւելի ևս ըլլան՝ սորատալ քարեր մի մեդր լայնութեամբ, որոնք վառողի ուժով հազիւ կը քայքայուէին և քաղաքը դար առաջ աստ և անգ շինուածն երես զործածուած են։ Ասոնցմէ ոչ այնչափ հեռու ըլլան մը ստորոտը պեղել արուած պահուս բացուեցան գերեզմաններ ուղիւստով, զոր կը զոցէին վերոյիշեալ թրծեալ լայն և երկար աղիւնները՝ վրանին զրոշմներ։

Երեսուն տարիներ առաջ տգիտութիւնն և երկիւղը զասոնց աներեւոյթ ըրին և այդ ընդարձակ երկերը թրծատանի վերածուեցաւ, և այժմ անապատ զարծած է։ Ասոնց մօտ՝ զեպի ձովկզերը՝ կայարանի մերձ՝ քարձուրացաւ երկայնութեան 46 մեդր երկայնութեամբ քարաշէն Միխրիսեան վանատունը, վարժարանն և եկեղեցին՝ ճիշտ հռովմէական քաղաքիաց տեղը. շէնքին անկանց խարխիւններուն մի մասը կը կազմեն այդ սորատալ քարերը, իսկ իւր հիւսիսային կողմի հնաշէն պարիսպներուն ներքե կան երկար կամարակապ ճանապարհներ, երկար և լայն աղիւններով հիւսուած, որոնք ըստ աւանդութեան դիւղղեցեալն զարուն կը վերաբերին։

համար, Գիրիւէրի թանգարանին մէջ կայ սափորի լամբ մը, որոյ վրայ դրուագուած է Գրիստոսի երկու սկզբնազրեբը շրջանակի մը մէջ. ուրիշ մը նոյն սկզբնաւորութեամբ երկու արմաւենիի ճիւղերու մէջ, Եփրատի մէջ գտնուած լամբ վրայ գրուած է εὐλογία κυρίου = օրհնութիւն տեառն, դարձեալ Μητρὸς τοῦ Θεοῦ = մայր Աստուծոյ կան և արձանագրութիւնը սափորներու շրթանց, կողերու և ունկերու ներքե և ի մասնաւորի լուսական ալիւս և ոսկեղա գրերը, կան ալ, որ ունին իրենց վրայ սափորին պարունակութեան չափերուն նշանակիչ գրեր և կամ զինիւն տեսակին անուան տառերը: Այս տեսակներէն կը գտնուի հնութեանց մէջ. ինչպէս նաև Սպանիա, Գաղղիա և մասնաւորապէս Հռոմ, Հրաւեննա և այլն, թանգարանաց մէջ հաւաքուած: Մերթ կայ նաև տեղոյն եպիսկոպոսին անունը, ինչպէս է Կորնթոսի մէջ գտնուածը, որ կը կրէ Երազմոս անունը: Արհեստաւորը երբեմն իրենց յօրինած անօթներու վրայ թագաւորներու անուններն ալ նշանակեր են, ինչպէս է Կոնստանտին և այլոց:

Գրիստոնէութեան մէջ անօթ անունը կը գործածուէր հաւատացեալները նշանակելու համար. ինչպէս կը կոչենք Ս. Պողոս առաքեալը անօթ ըստի, նոյնը կը գտնենք սափորներու վրայ դրուագուած Dionysi vas

✠ Գրիստոսի անօթ Գրիստոսի, այլուր անօթ սուրբ Հոգւոյն: Այս կիրառութիւնը կը գտնենք սուրբ Հայրերու շատ գրուածներու մէջ ալ: Կան սափորներ, որոնց վրայ նկարուած են աղաւնի մը, ճիւղ մը բերանը՝ տապանին վրայ կեցած, որ կը ներկայացնէ սուրբ եկեղեցին:

Ինչ որ կը տեսնենք Եւրոպայի մէջ գտնուած հնութեանց վրայ՝ քրիստոնէական արձանագրութիւնները՝ որոնք մեզի կը յայտնեն նոյն իսկ պատմական ղեւծերը կը գտնենք նաև Եփրատի և Եթովպիոյ և Ասորիքի մէջ յոյն և ղպտի գրերով: Կան բազմաթիւ օրինակներ: Նշանաւոր են Եփրատի մէջ գտնուածներէն անոնք ու

րոնց վրայ դրուագուած են ΧΜΤ տառերս, որ կը նշանակեն Գրիստոս, Միքայէլ, Գաբրիէլ: Նոյնը կայ խոշոր գրերով Եթովպիոյ մէջ: Այս տառերը դրուած են վերնագրի՝ համատեստ աղօթքներու վրայ ալ, ինչպիսիք է հետեւեալը. «Կը խնդրեմ քեզմէ Գրիստոս, իմ տէրս, մի թողուր որ կամացս հետեւիմ, մի թողուր որ մտածութիւնս ինձ տիրէ, մի թողուր զիս որ մեկացս մէջ մեռնիմ, ԽՄ Ընդունէ ծառադ ի բարին»:

Խեցեղէն ամանը՝ քրիստոնէութեան առաջին զարեւն սկսեալ՝ խորհրդանշիչ պատկերն էր քրիստոնէին, ինչպէս Գործք Առաքելոցին մէջ կը գտնենք (Գլ. Թ. 15). Կ'ըսէ Տէրը Անանիայի՝ Պօղոսի նկատմամբ. Երթ դու, զի անօթ ընտրութեան է ինձ նա: Պօղոս կը գրէ Կորնթացւոց (Գ. 21). Այսուհետև ունիմք զգանձաւ զայս յամանս խեցեղէնս: Այս իմաստով կը գտնենք մահարձանաց վրայ նկարուած խեցեղէն ամանն և ապա արձանագրութիւնը, Չայս կը գտնենք Կալիստեան գետնաղաւթանին մէջ և այլուր: Որմեանկարի մը մէջ նուազ պատկեր մը կայ, որ հողմուռոյց առաւ, զաստիներ ունի բացուած, ցուկին վրայ կանգնէր է թռչուն մը՝ բերանին մէջ ու նննալով ծառի ճիւղ մը, իսկ ամբարշտոցին մէջ գետեղուած են խեցեղէն ամաններ:

Մեր քնաշխարհին մէջ գտնուած են խեցեղէն թրծեալ ամաններէս՝ քրիստոնէութենէ առաջ՝ ետրուրական ոճով. ինձ անծանօթ է անոնց վրայ եղած խորհրդանշիչները կամ կնքաւոր դրոշմները. չեմ յիշեր ես որ քրիստոնէական հին արձանագրութեամբ ըլլան դրուագներ, որոնք հետագոտելի են և գուցէ լոյս եւ ծագեն հաւանեղ անցուղարձերու: Անծանօթ չէ մեր ազգին մէջ խեցեղէններու շինութեան արհեստը: Տաճկաստանի մեծամեծ քաղաքներուն մէջ հայուն սեփական էր և այս արհեստը:

Խեցեղէն ամանք ինչպէս հին ազգաց, այսպէս նորածնունդ սերունդներուն մէջ ալ և ալ ձեւերով յօրինուած են: Ընդ-

հանուր չորս զխաւոր մասերով կազմուած կը ներկայանան մեզի: Առաջին՝ անոր խաւիւրը (la base), որ կընայ իրմէ զատ ոտը ու ունենալ, թէև ասիկա հազուադուտ է. բուն մարի, թաղոյի (amphore) խաւիւրը՝ սրածայր կը վերջանայ, և այս պատճառով զժուար գործածելի է. մինչդեռ սափորն (cruche) ունի տափարակ խաւիւր մը, որու որովայնը լայն է, աղեղնաձև, և բերանը նեղ: Երկրորդ՝ ամաններու վիզը կամ պարանոցը՝ որ ոմանց մէջ երկար է նեղ, և ոմանց մէջ ալ կարճ է լայն է. վերջինքս կը գործածուին առ հասարակ գինիի, ջրոյ, և հերոսի մարմիններու համար, որպիսի են կարաս և այլն. առաջինները կը գործածուին անուշաբոյր հեղուկներու համար, որոնք կաթիլ կաթիլ կ'առնուին: Երրորդն է ունկը (anse), այսինքն խցաւմանին բռնելու տեղը, որ երբեմն երկու են և երբեմն մէկ է, իսկ ոմանք ալ չունին: Չորրորդ՝ փորը կամ որովայնը (panse), որ է ըսել ընդմէջ խաւիւրն և պարանոցին գտնուած մասը, ինդհանրապէս սա զլաւնաձև կամ կլորաձև է, կան ալ որ գունաձև կը վերջանան¹:

Շիշ² (Ampoule), կամ սրուակ, Հին փիւնիկեցիներուն և եգիպտացիներուն ծանօթ էր շիշը և զայն շինելու արհեստը: Թէև էական կազմը կը ձևանայ գայլախաղէ, կալէ կամ նաւորոնէ, կիրէ կամ կապարի թթուակէ, բայց հինները կը շինէին երկաթախառն աւազէ, մոխիրէ և կաւէ. իսկ գունաւոր շիշերու համար կը խառնէին և այլ բաղադրութիւններ: Շիշին գործածութիւնը ամէն ազգաց մէջ եղած է թէ՛ նուրական բաներու համար և թէ՛ ամենօրեայ պիտոյից: Մեր նպատակն է քրիստոնէա-

կան հնախօսութեան վերաբերեալ եղած ներուն ակնարկ մը տալ:

Եւրոպական շատ թանգարաններ ունին շիշ օրհնութեան (ampoules à eulogies), կոչուածը, որ սովորական թրծեալ կաւէ յորինուած է, բայց կան ալ որ ապակիէ են: Ասոնք կը գտնուին Հռովմ³ Սբրեհի Ագնէսի զետնադամբանին մէջ, ինչպէս և ուրիշ շատ տեղեր, մէջը գտնուած է կարմրագոյն փոշի մը, զոր վառելով կ'ունենանք պայծառ լոյս և անուշաբոյր հոտ մը: Տերտուղիանոս և Բրուսնետիոս կը պատմեն որ քրիստոնեայք սովորութիւն ունէին անուշաբոյր հեղուկներ հեղուլ ննջեցեցոց մարմնոյն վրայ՝ պատիւ ընծայելու և օղբ մաքրելու համար: Այս արարողութիւնն առաջ եկած կը համարուի այն հին սովորութիւնը, որ մարտիրոսաց վրայ թաւափուած անուշաբոյր հիւթէն կը լեցնէին սրուակի մը մէջ և իբրև մասունք մը սըրբոյն՝ կը պահէին զայն և կը կոչէին εὐλογία, ampoules à eulogies — շիշ օրհնութեան կամ նուիրանոց, Ուխտի երթալ սրբազան տեղեաց՝ կար հեթանոս հին ազգաց սովորութեանց մէջ, կ'երթային Եփեսոս կամ Դելփոս ուխտաւորք և կը թողուին յիշատակ մը ու Դելփեան տաճարին որմոց վրայ իրենց անունը կը գրոշմէին: Գրիստոնեայք ևս կը տանէին խունկ և մոմ, իւղ և անուշաբոյր հեղուկներ՝ սրբոց գերեզմանները, և հոն տեսալ տեսալ աւանթներու մէջ՝ զանոնք կամ կը վառէին, կամ կը սրսկէին և անկից կ'առնէին տերեւ մը, ճիւղ մը, կամ հող և կամ այլ նիւթ մը իբրև սրբազան մասունք սրբոյն, և զաւանդ կը պահէին իբրև նուիրական յիշատակներ՝ ամաններու մէջ, Հիմայ կը գտնենք

1. Հիսնանց բառերուն մէջ քակոյղ ունինք, որ կը նշանակէ ջրոյ կամ զինիի մեծ անօթ: Հոմանիշ կը համարուին իրեն սափոր, կաւ, փաղ, ստման, քսեսա, խառնարան բառերը: Կարաւն է խոր անօթ մը, մեծափոր, թրծեալ կաւէ կամ փայտէ, Բառս մար, աջիւի չափի անուն է քան անօթի:

2. Շիշ բառը գործածուած է Նախնաց մէջ ապակիէ այն անօթին համար, որ ըսելի ունի, գիրարեկ է, և ըն-

դունարան է իւրի և ջրոյ: Սրուակն է սրնգաձև կամ փողաձև կամ ուղնաձև շիշը, որ կը գործածուէր իւրի համար: Հոմանիշ է ասոր կամաւը: Բաւաճն է ջուրի աման կամ զինիի, ինչպէս նաև քաղկամարը և ժամանոցը, որ կը գործածուին պատարագի պահուն և կը պարունակեն զինի կամ ջուր, զայս կը կոչենք նաև նուիրանոց, նուիրակ, նուագ. այլ է սկիշը, որ աւելի մեծազէ շինուած է:

խեցիէ կամ ապակիէ սրուակներ և կամ այլ տեսակ անօթներ, որ զատոնք կը պարունակեն: Չարմանալի չէ, երբ հեթանոսաց դամբանաց մէջ գտնուած աճիւններու սափորներուն մէջ գտնենք մեռեալներու ազգականներուն արտասուքի հետքերը սրուակներու մէջ. նոյնը՝ նուիրագործուած կը տեսնենք սրբոց գերեզմանաց մէջ. սրուակներ, որ կը պարունակեն մարտիրոսաց արեան հետքեր: Գրիգոր Թուրի եպիսկոպոսը և Պաւլինոս մեզ կը պատմեն՝ թէ ինչպէս հաւատացեալը սոփորութիւն ունէին տանելու իւղով լեցուն ամաններ հրաշագործ գերեզմաններու համար, ուր մարտիրոսք և խոստովանողք կը հանգչէին, ինչպէս նաև և այլ սրբազան վայրեր, որպիսի է Յիսուսի ծննդեան տեղը, և այդ իւղը՝ Երկնից մասնաւոր պարգևովը կու տար առողջութիւն հաւատացելոց, և կը պատմեն հրաշագործութիւններու գէպքեր ալ:

Պօղոս սարկաւազ կը բացատրէ թէ որչափ կենդանի և ընդհանուր էր ըրիստոնէից հաւատը այն ժամանակները սրբոց գերեզմանին վրայ եղած իւղին նկատմամբ, և օրինակ մըն ալ մէջ կը բերէ: Հռաւենյայի Ս. Պօղոս և Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցւոյն մէջ, երանելի Մարտինոս խոստովանողին խորանին ըով կը վառէր կանթեղ մը. փորտունատոս և փելիքս կ'օծանեն իրենց աչքերը անոր իւղով և իրենց բոլոր ցաւերը կը փարատին: Այս ջերմ հոանդութիւնը ընդհանուր ամէն կողմ կը տեսնուի և նոյն իսկ Արեւելք մինչև մեր օրերը, ուր այլազգիներ անգամ կը զրտնեն իրենց ցաւերուն դարմանը, ինչպէս ականատես ալ եղած ենք: Այս ջերմ հոանդութեան կիրառութիւնը (սկիզբերան իսկ կը հրամայէ «կեցիք մարտիրոսաց գերեզմանին մերձ, արտասուքի առուակներդ հեղ հոն, սիրտդ խորտակէ և ան քեզ օրհնութիւնը, ան սուրբ իւղը, օծէ մարմինդ, լեզուդ, շրթունքներդ, պարանոցդ, աչքերդ»:

Այս օրհնութիւն բառը կը գտնենք շիշերուն վրայ, ինչպէս Լուվրի թանգարանի

հաւաքածոյին շիշերէն միոյն վրայ կայ նշանակում. Εὐλογία τοῦ ἁγίου Μηναῖ. Կան նկարուած շիշերու վրայ նոյն իսկ սրբոց պատկերները, ինչպէս վերոյիշեալ վերտառութիւնը կը գտնուի սուրբ Մինաս վկայի նկարուած պատկերին երկու կողմը. այս տեսակէն շատեր կը գտնուին այլևայլ թանգարանաց մէջ, նոյնպէս նաև այս վերտառութեամբ սրբոյս պատկերը. Εὐλογία τοῦ ἁγίου Μηναῖ αμνη(ν), և այլն, իսկ կան ալ, որոնց մէկ կողմը Ս. Մինասայ է և միւս կողմը Ս. Պետրոս աղքատագրացւոյն և կամ սրբուհւոյն Կաթարինէի: Մեծն Գրիգոր քահանայապետը կ'ընդունի Ղևոնդիոս հիւպատէն իրը ընծայ շիշ մը, որ կը պարունակէր Յիսուսի ճշմարիտ խաչափայտին առջև փառուած իւղէն. ինքն ալ յօրինել կու տայ նմանը այդ շիշին և մէջը լեցնելով այն իւղէն, կը նուիրէ Լոմպարտոյն Թէոդէլիէտոս Թագուհւոյն: Կան շիշեր որ ունին այս արձանագրութիւնը. Ευογία Κυρίου = օրհնութիւն Տիառն, աւտնք կը պարունակեն սրբութեան առջև վառուած իւղէն. Նշանաւոր են Մոնցայի մէջ եղածները, որոնք կը համարուին թէ Գրիգոր Ա. քահանայապետը զրկած է և ասոնց վրայ կան սրբազան նկարներ, ինչպէս Յիսուսի և իր առաքելոց, սուրբ Կուսին և այլն: Յոյները ունին շիշ իւղոյն, որով հիւանդները կ'օծեն և զայն կը կոչեն ἄγιον ἔλαιον = սուրբ ձիթենի իւղ:

Շիշ կամ սրուակ արեան (Ampoule de sang):

Վկայարանութիւնք մեզ մասնաւոր կերպով կը գրեն, թէ նախկին ըրիստոնէից մէջ որչափ յարգելի էին սրբոց և մարտիրոսաց նշխարները և անոնց յատուկ իրերը՝ Գետնադարմաններու և գերեզմանաց մէջ գտնուած շիշերը կամ սրուակները, որոնց մէջ կը գտնուին մարտիրոսներու արիւնը և կամ արեամբ թաթաւուած բաւականներ և կամ այլ նիւթեր՝ ապացոյցք են այս յարգանացը:

Առաջին անգամ հնախօսք կարծեցին, որ այս սրուակները կը պարունակեն նրնջեցեալներու մերձաւորներուն արցունքը,

ինչպէս սովոր էին ընել հեթանոսները և զանոնք կը կոչէին Սրուակը արտաւորաց (lacrymatoires), և շինուած էին թրծեալ կաւէ, ալապաստրէ, կամ ապակիէ¹, Հին ազգաց պատմիչք կը յիշատակեն, որ ինչպէսի մեծ հանդէսներով իրենց մեռեալները կը թաղէին նախնիք և զանոնք կը խնկէին, կ'օծանէին անոյշ իւրերով, Չէ անընդունելի այն կարծիքը, որու համեմատ անոնց մարմնոյն ճով կը գետնեղէին նաև սրուակներ, որ պարտաւորութիւն ոչ միայն արտասուք, այլ անուշարոյր խնկենիք: Մեր ազգին մէջ ալ ընդունելի եղած է այս սովորութիւնը և այժմեան մեռեալներու օծումը և յուղարկաւորութեան պահուն խնկարկութիւնը հաւատարմէն հնութեան: Արդի հնարասաց և քննադատներու մանրակրկիտ հետազոտութիւնները այս նիւթիս նկատմամբ հին մատենագրաց երկասիրութեանց՝ երկու կարծիքներ մէջտեղ բերին, զոր վարը պիտի յիշենք. սա ամենաստույգ է որ վկայաբանութեանց մէջ բազմաթիւ են վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ քրիստոնեայք կը հաւաքէին մարտիրոսաց սուրբ արիւնը առնօթներու մէջ և իր թանկագին իր յարգանք կը պահէին: Մերթ ալ, այդ սուրբ մասունքը կը դնէին սրբոց նշխարներուն հետ իրենց գերեզմաններուն մէջ: Արդ ընդհանրապէս զամբանաց մէջ գտնուած սրուակները կը բովանդակեն կամ որեան շիթեր և կամ կարմրագոյն հաստառուն հիւթ մը, որ վառուելով կը բուրէ առնուահոտ: Ընդհանրապէս սրբոց նշխարները կը գետնեղէին տախտակէ, թրծեալ կաւէ կամ քարէ շինուած զազաղներու մէջ և վրան կը դրուէր նոյն տեսակ նիւթէ կափարիշ մը: Գտնուած են երբեմն սոյն սրուակները շաղախով հաստառուած կափարիշներուն վրայ, և հնաբոսաց մէջ ալեւայլ ենթադրութիւնք եղած են: Ոմանք կը համարին սրբոյն արեան շիթերն պա-

րունակող ամաններ ըլլան, ալլը խունկ կամ օծանելի իւղի անոթներ. կան ալ որ կը կարծեն թէ յուղարկաւորաց բերած և աւելցած ըմպելիքն ըլլայ: Կարելի չէ եղած վերջին ճշմարտութիւնն և իրականութիւնն ըսել, որովհետեւ ամէն սրուակ ունի իւր յիշատակը՝ ժամանակին և պարագային համեմատ: Եթէ նոյն իսկ ընդունինք որ այս սրուակները նշան են հանգուցելոյ մը մարտիրոս ըլլալուն, սակայն միշտ պէտք է կարևորութիւն տալ այն հին բարեպաշտ սովորութեան, որու համեմատ քրիստոնեայք կը փափագէին սրբազան տեղեաց մէջ, սուրբի մը մօտ թաղուիլ, որպէս զի սուրբին միջնորդութեամբ իրենց ոսկերքն ալ պահուին. նոյն իսկ զայս կը գտնենք Հին կտակարանին մէջ. մարգարէն կը հրամայէ իւր որդեոց, որ զինքը թաղեն առիւծէն սպանուած մարգարէին մարմնոյն ըով: Բարեպաշտը այս սրբազան զաղափարով կը խնդրէին որ իրենց թաղման պահուն զնն մերձ նաև Յիսուսի պատարագեալ սուրբ մարմինը, ինչ որ մեր ազգին մէջ ալ եղած է երբեմն տեղ տեղ, և ինչ որ ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց աւանդութեանց մէջ ալ կը գտնենք: P. de Buck կ'ըսէ, որ այս սրուակները կը պարունակեն պատարագի խորհրդոյն Յիսուսի սուրբ արիւնը (De phialis rubricatis. գլ ԻԷ. էջ 207): Շատ տեղ հին քրիստոնեայք կը գործածէին ապակիէ սկիւր պատարագի գինւոյն համար և անոր մէջ կը սրբազործուէր գինին, ինչ որ կը տեսնենք գետնաղաժարաններու պատկերաց մէջ: Արդ հաւանական կը համարին ոմանք, որ անոր ֆիացորդը կը լեցնէին սրուակի մէջ, և այդ է որ կը գտնենք նշեցնելոյ մարմիններուն մերձ կամ կափարիշին վրայ: Մեծն Գրիգոր և Թուրի եպիսկոպոսը կը պատմեն թէ անբարոյական անձանց մարմինը երբեմն կրակէ ալրեր է, ամբարը շտինը սատանան գիշեր ատեն տարեր է, յան-

1. Այժմ այդ հեթանոսական Սրուակց արտաւորաց կոչումները գիտականներու ընդհանուր կարծիքով, ոչ

թէ արտասուք, այլ անուշահոտ հեղուկներ կամ խունկ կը պարունակէին:

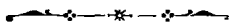
ցաւորի մը զիակը գերեզմանէն դուրս հանուած կիսով չափ այրուած է. Ս. Մարգարիտոս ալ կը հաստատէ, որ քրիստոնէից երկիրը այնչափ էր մեծելոց մարմնոյն համար, որ կը վախէին թէ սատանան իրենց մեռեալներն վերջը կրնայ մարմինը անհանգիստ ընել գերեզմանին մէջ. ասոր համար վարմին վրայ կը զնէին խաչ, սրբոց մասունք, օրհնեալ ջուր: Սովորութիւն էր ինչպէս ըսինք վերը, որ ամէն քրիստոնեայ փափագէր սուրբի մը մօտ կամ նոյնրական տեղւոյ մը մէջ թաղուիլ: Կը կարգանք Մոնթէ Գաւիոյի առաջին արքային վարուց մէջ, որ կրօնաւորներէն մին մեծաստանէն փախչելով՝ կը մեռնի դուրս տեղ. զինքը կը թաղեն, բայց գերեզմանը երկրորդ օրը բացուած կը գտնուի և մարմինը դուրս նետուած: Նորէն կը թաղեն, նմանապէս դուրս նետուած կը գտնեն: Արան ուրիշներու թախանձանքին վրայ, անհնազանդ կրօնաւորին ներում կը շնորհէ և կը կոչէ մեռեալին ազգականները, կը յանձնէ իրենց Ս. Հաղորդութենէն մաս մը և կ'ըսէ. Գնացէք, զրէք յարգանքով Յիսուսի սուրբ մարմինը մեռեալին կուրծքին վրայ և այնպէս թաղեցէք: Այդ մեռեալներն ի վեր կրօնաւորին մարմինը գերեզմանին մէջ հանդարտ կը մնայ. Գուցէ Ոսկեբերանին խօսքը կը վերաբերի այսպիսի սովորութեան մը, երբ կ'ըսէ. Ὁπου δὲ ὁ Χριστός, δαίμων μὲν οὐδείς επείσεσθαι = ուր է Քրիստոս, զկը հրեք չի մտնել: Թեքեա հոռմէական արձանազրութիւնս զայս կը ցուցնէ. Solus Deus animam tuam defendat Alexandre = Միայն Աստուած հոգիդ պաշտպանէ՝ Աղեքսանդր: Կը գտնենք Ս. Բարսեղ վարուց մէջ ալ, որ Սուրբը տեսնելով մեռած իր մահը՝ պատարագի սուրբ խորհուրդը մատուց, սրբազօրծուած հացը երեք մասի բաժնեց, երկուքը ճաշակեց և երրորդը պահեց, որպէս զի իրեն հետ թաղուի: Սուրբ Բիւրն կը մեռնի 650ին: Իր գերեզմանին մէջ կը գտնուի quidam calix parvus = փոքրիկ սկիհ մը եայլն: Գերմանիոյ մէջ Սուրբ Ուտաւրիգի (+

978) գերեզմանին մէջ կը գտնուի in pixide sanguis Domini = սկիհին մէջ Յիսուսի արիւնը: Գաղղիոյ մէջ 1290ին Անժէրի Նիկողայոս եպիսկոպոսին յուզարկաւորութեան ատեն զրին մարմինը գերեզմանին մէջ սպիտակ միզրայով խաչով և կուրծքին վրայ սկիհը մաղցմայով, մէջը հաց և զինի:

Այս և ասոր նման շատ մ'օրինակներ մեզ ցոյց կու տան, որ գերեզմաններու մէջ գտնուած սրուակները կը բովանդակեն զինիի բաղադրութիւն ալ. E. le Blant 1858ին հրատարակեց ուսումնասիրութիւն մը P. de Buckի հետաքննութեանց վրայ և միանգամայն հաւատեց պատմութեամբ զայս ալ, թէ նաև իրականապէս մարտիրոսներու արիւնը հաւաքել են հաւատացեալը մարտիրոսութեան տեղւոյն վրայ և սրուակներու մէջ լեցնելով զանոնք տարեր են իրենց նշնեցեալներու գերեզմաններուն մէջ՝ իբրև անոնց սրբազան պաշտպաններ: Mabillon և Charles Lenormant ունին այս նիւթիս վրայ երկասիրութիւնք: Գերապայծառ Քաւետոնի 1858ին ղեկտեմբեր 24ին կը զրէք Le Blantի, որ ինքն ալ համակարծիք էր իրեն:

Ինձ այնպէս կը թուի, որ գերեզմանաց մէջ սրուակներ կան որ ստուգել կը պարունակեն հոտաւէտ սարբերու մնացորդներ. ուրիշներ զինոյ բաղադրիչ տարրեր, իսկ կան ալ որ արեան հեղեք. պատմութիւնը այս երեքին ևս կու տայ ստուգութեան պատճառները, զորս յիշատակելինք կը մնայ մեծ խնդրի մը որոշումը. այսինքն այն՝ որ արիւն կը բովանդակէ, տարակոյս չկայ որ պարունակեալը մարտիրոսի մը սուրբ արիւնն է հաւանօրէն. բայց աղիօք այդ սրուակին մարմնոյ մը ճով դրուած ըլլալը նշանն է այդ մարմնին մարտիրոսի մը պատկանելուն, թէ ուրիշ ոեւ հաւատացեալի մը: Այս խնդրոյս մէջ երկու կարծիքներն ալ հաստատողներ կան և զրեւալին է ստուգել թէ ո՞ր սրուակը նշանն է, մարմնոյն մարտիրոսի մը պատկանելուն: Մեր վկայարանութեանց մէջ կը յիշա-

տակունի սրտակազ գործածութիւնը սըր-
բազան իրաց և մարտիրոսաց արեան հա-
մար: Չեմ գիտեր թէ կ'սր ևս սովորոյթա
զանոնք զետեղելու մէջ մարտիրոսնե-
րուն զամբաններուն մէջ: Փորձելի սրտակ-
ներ բիրտղեայ կամ ապակիէ՝ կէս դար ա-
ռաջ բարձր Հայոց մէջ աստ անդ դերբուկ-
ներու խորը և հաւատացելոց տունը՝ իբրև
թանկագին իր կը պահուէին. կային ալ, որ
ուխտաւորները Սուրբ Կարապետէն իբր
յիշատակ առած երկրազառութեամբ տան
մէկ պատուաւոր անկիւնը զետեղած էին:
Ան այժմ զժուարին է աւելի ստոյգ տե-
ղեկութիւններ ունենալ: Ո՛հ.

ՆՈՒԹԵՐ ՊՈՒԼՎԱՐԱԶԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՀԱՄԲՈՐ

Վ Ա Ի Ե Ր Ա Պ Բ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Մ Ը

Ճիշդիպէ ինչպէս նաև Պոլսկարաւայոց Պատ-
մութեան համար անձրածիւշ ե գրութիւնս գոր
գտած եմ որիչ կարևոր գրութեան մը նկատ 17րդ
դարուն գոյուած ձեռագիր տեսարակի մը մէջ:
Ըստ իս այս գրութիւնը եղած է սկզբնական
բնագիրը իմ նախապէս հրատարակած «Վ ի պա-
ստմութեան աստման Ս. Գեորգ եկեղեցոյ»՝ և
գրութեան. և հաւանական կը համարիմ որ
ներկայ վասիլագրութեան սկզբնական բնագի-
րը երեմիա Չեչեպի Գեոմիսթանի գրչին իսկ
ըլլայ: Ան այժմ կ'ուզեմ մատնանիչ ընել թէ
«Վ ի պատմութեան» ունէր կարգ մը աշխարհա-
գրական սխալներ՝ որոնց լինք ձանդիպիր քնու-
գրին մէջ: Չըսելով ուեկ բան ընդունի երև-
միական ճիշտութեան, կ'անցնիմ գրութեան, որ
պատմականապէս կարևոր է ձեռնակիմ ակա-
նատեան - տառնակիմ ձեռագրանքով. աստի
գատ կը ներկայանայ նաև Երևանի Գեոմիսթ-
անի իբր մէկ որիչ գրութեան, որ միևնչե-
պայօր անսխալ ու անմեծօք կը մնայ:

Արտաքսեալս ի տանց, տարագրեալս ի բնա-
կութեանց, վտարեալս ի հայրենեանց, պակասեալս

ի ստացուածոց, կործանեալս ի փառաւորու-
թեանց, տապաքեալս յօգոցն խորշակաց, կոշ-
կոնեալս վշտեալս ընդ
նհանջին կուտանաց ի սովոյս, կսկծեալս ընդ
տագնապի մանկանց ի ծալաւոյ, աղէկիղեալս
ընդ տեսիլ այրեանց ի նեղութիւնս որ
. . . ընդ առաւապանս որբոց. հառաքեալս ընդ
տկարութիւն ծերոց և կականեալս ընդ որբ
մանկանց. ձայն արկեալ գոժի կանայք տակս
մեռելոց որ ընդ ճանապարհայն, սիրելիք ի սի-
րելեանց անշատելոց յոգոց հանէին, մարք ի
զտեւրացն գրկելոց արտասուօք զբոսնուն, և
հարք ընդ կորուստ որբոցն աղիողորմ երգօք
նուագէին, սատուցանէին զգոգունս լալալանաց
զստեւրաց՝ և կին ընկերի իւրում որբայր ընդ
մարգարէին երեմիայ, թէ «Ո՛ւ տայր զգլուխս
իմ ի ջուր և գալս իմ աղբիւր արտասուած» զի
լայի գտիւ և գգիւր զվիրաւորեալս սրտի ի ծո-
ղովորեան իմոյ քանգի եհաս առածն յերկայ
Մարգարէի ի վերայ նոցա կատարելապէս թէ
ննջէին ամօթով իւրեանց, և ծածկեցան անար-
գանօք, բարձան ձայնք օրհնութեան Տեառն ընդ
ճանապարհս օտայր, զի շամբեաց նոցա զվտանգ,
և զուր դառնութեան արբոյց Տէր և ցրեանց
զգոսա ընդ ազգս զոր ոչ գիտացին: Բեկաւ Մովսէս
գլուխս ի Չոգով, զի լցաւ Առով լալովք.
Էլցէ լալով ընդ ճանապարհն Որոմիայիմայ: Տազ-
նայ և գոյժ բնական լուայ. եղաւ յապալանու-
թիւն կորստեան ընդ ամենայն ելս անցին թշուա-
ռացեալս և ոչ գոյր խաղաղութիւն ամենայն
մարմնոյ. վիճակն նոցա ոչ եղև յօգուտ նոցա
և յամօթ եղև ի պարծանաց իւրեանց և ամե-
նայն անձինք քրտազգած եղև վրիպեալս ի բա-
րութեանց և անկեալս ի շուտութիւն. մերժե-
ցեալս ի միաբանութենէ և հասեալս ի թշուա-
ռութիւն, բարձան ձայնք ցնծացելոց և հատան
խրախմուցեալս հարսին և փեսին և արհաւիրօք
պաշարեալ. զի և ընդ ելս իրին քարշեալ տառա-
պէին, և զկատարածէն կասկածեալ մաշեալ
հիւժէին գոյս և հասուցեալ ի ծով Գերման լային
ի նաւս երեք և երիւք ճիւղօ տարանշատեալս ի
միմիանց. մինն տնկեալ ի գրեական Սիդուպոլսոյ.
և միւսն ի Ղալաթա կոստանդնուպոլսոյ, և միւսն
վարեալ ի հարաւակողմ յանդիման Պոնտոսի,
ի բախմանէ զանազան հողմացն մըրկելոց ընդ

1. Բազմիկ. 1927, Թիւ 9-ը, էջ 237.

2. Այս առիւն կ'ուզեմ յիշել նաև որ Տօթթ. Վաչր.
Բ. Թորոքմանի Բազմիկի այս տարւոյն (1929)
մայիսի Թիւին մէջ իմ Պոլսկարաւայոց Տարաւայիրնե-
րու Թիւ 48 և 50ի մասին բարձր ճշգրտութեամբ է: Այդ

շիւթութիւնը առաջ եկած է Փ. Պոլսոյ և Կ. Պոլսոյ
այդ նիւթերու խառնուելին: Ուրախ եմ որ միայն այդ
եղաւ շիւթութիւնը և այդ ալ աշխուրդ Տօթթ. Թոր-
քմանի շնորհիւ ճշգրտեցաւ: